Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)

Dr. Ömer Bıyık

ÖTÜKEN

Ömer Bıyık; 01.08.1974 tarihinde Niğde'de doğdu. İlk ve orta öğretimini Manisa'da tamamladı. 1995 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisansını 2001 yılında, Doktorasını 2007 yılında tamamladı. 2008-2010 yılları arasında Hindistan Yeni Delhi'de Jawaharlal Nehru University'de misafir Öğretim Elemanı olarak görev yaptı. 2012 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Anabilim dalında Öğretim Elemanı olarak göreve başlayıp, Osmanlıca Tarih Metinleri, Yeniçağ Avrupa Tarihi ve Ortadoğu Tarihi derslerini vermektedir.

İçindekiler

Önsöz 11
Kısaltmalar 13
Kaynaklar....15

Giriş
Kırım Yarımadası'nın Tarihçesi / 23

Birinci Bölüm
İdari Yapı

A) *Kırım'ın Osmanlı Yönetimine Girmesi ve Bölgenin Coğrafî Sınırları'nın Belirlenmesi* 33
1. Kefe Eyaleti 34
2. Kırım Hanlığı'nın 37
Coğrafî Sınırları ve Hâkimiyet Sahası 37
B) *Kırım'ın İdarî Yapısı* 41
1. Kefe Eyaleti'nin İdarî Birimleri 41
1.1. Mankub 42
1.2. Suğdak....44
1.3. Kerş (Kerç) 45
1.4. Kefe 46
1.5. Taman (Ada-yı Şâhî) ve Yenikale (Kale-i Cedid) 46
2. Kırım Hanlığı 48
2.1. Teşkilat Yapısı ve Genel Özellikler 48
2.1.2. Han....49
2.1.2. Kalgay....52
2.1.3. Nureddin 53
2.1.4. Feodal Beyler 53
2.1.5. Şirin Sülalesi....55
2.1.6. Saray ve Divân Teşkilatı 55

2.2. Hanların Osmanlı Devleti'ndeki Konumu 57
2.3. Atalık 58
2.4. Askerî Yapı 60
2.5. Kırım Hanlığı'nın Dış İlişkileri 61
3. Kırım Hanlığı'nın İdaresindeki Kazalar (Kadılıklar) 63
3.1. Bahçesaray 64
3.2. Karasu, Küçük Karasu, Karasu Tamak ve Nısf Karasu 66
3.3. Akmescid 68
3.4. Argın 69
3.5. Nehr-i Alma 70
3.6. Nehr-i Kaçi 71
3.7. Dib Tarhan (Nureddin sultan kazası) ve Tarhan 72
3.8. Boynak 73
3.9. Buçla (Poçla) 73
3.10. Burulca 74
3. 11. Çeterlik 74
3.12. Dib Çongar, Orta Çongar ve Çongar Kazaları 75
3.13. Çuyinci 76
3.14. Dair 77
3.15. Eski Kırım (Kırım-ı Atik) 77
3.16. Ferahkirman (Or) 78
3.17. Gözleve 78
3.18. Karadil 79
3.19. Karakurt 79
3.20. Kırım 80
3.21. Mangıt 80
3.22. Nehr-i Beşterek 81
3.23. Nehr-i Bulganak 81
3.24. Nehr-i Kabartay 82
3.25. Nehr-i Salgır 83
3.26. Nısf Tamak 83
3.27. Olaneli 84
3.28. Ribat (Arbat) 84
3.29. Sakal 85
3.30. Samarcık 85
3.31. Sultan (İçki) 86
3.32. Şeyh Eli 86
3.33. Şirin 87
3.34. Taşlı Dere (Taşlı) 87
3.35. Taşlı Bulga ve Zaviye Kıpçak 88
3.36. Abdi Olan, Beş Kabak, Tepe Çukrak, Yaşdağ Kazaları 88
3.37. Kırım Hanlığı'na Bağlı Kazaların Genel Durumu 89

İkinci Bölüm
Toplum: Sosyal Yapı ve Kurumlar

A) *Kırım'da Sosyal Yapı* 93
1. Kırım Toplumunun Etnik ve Dini Yapısı **94**
1.1. Tatarlar 95
1.2. Nogaylar 95
1.3. Çerkezler 100
2. Müslüman Olmayan Topluluklar 101
2.1 Rumlar 101
2.2. Ermeniler 103
2.3. Yahudiler 105
2.4. Kazaklar (Kosaklar) 106
3. Köleler 107
4. Aile Hayatı 112
5. Hukukî Yapı 120
5.1. Kadı 121
5.2. Darp, Cinayet ve Hırsızlık Davaları 124
5.3. Kayıp Mal Sahipliği ve Tamgalar 127
B) *Şehir Hayatı* 130
1. Bahçesaray Şehri 131
1.1. İbadethaneler 136
1.2. Kütüphane ve Kitaplar 138
1.3. Çeşmeler 141
2. Karasu Şehri 147
3. Gözleve Şehri 154
4. Kefe Şehri 157
5. Akmescid Şehri 158
6. Kırım'da Şehirlerin Durumuna Toplu Bir Bakış 159
C) *Evkâf* 161
1. Vakıf Gelirlerinin İşletilmesi 163
2. Para Vakıfları 165
3. Vakıfların Denetimi 166
4. Arslan Giray (1748-1756/1767) Döneminde Kırım'da Vakıf Kurumları 169
5. Karasu'daki Vakıf Gelirlerinin Karşılaştırılması 176

Üçüncü Bölüm
Mali Yapı ve Ekonomi

A) *Gelirler* 182
1. Hanlığın Gelirleri 182
1.1. Kefe Mukataası 184
1.2. Gözleve İskele Eminliği 185
1.3. Karasu Nâzırlığı 186
1.4. Pençik Eminliği 186
1.5. Darphane Eminliği 187
1.6. Tuzlalar (Memleha) 193
1.7. Diğer Gelirler 193

1.8. Feodal Beylerin Gelirleri 195
2. Osmanlı Devleti'nin Gelirleri 195
2.1. Vergiler 196
2.2. Kefe Gümrüğü 197
2.3. Tapu-yı Zemin Resmi 201
2.4. Cizye 203
2.5. Vergilerin Toplanması 204
B) *İktisadî Sektörler ve Üretim* 206
1. Tarım 206
2. Hayvancılık 211
3. Ticaret 218
3.1. Kırım'da Ticareti Yapılan Belli Başlı Mal ve Ürünler 227
3.1.1. Kürk Ticareti 227
3.1.2. Köle Ticareti 230
3.1.3. Gayrimenkul Satışları 235
3.1.4. Madenler 236
3.1.5. Tütün (Duhan) 238
3.1.6. Ticareti Yapılan Diğer Ürünler 239
4. Kırım'da Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri 241
5. Esnaf Teşkilatı ve Narh Uygulaması 246
5.1. Esnaf Teşkilatı 246
5.2. Kırımda Faaliyet Gösteren Bazı Esnaf Grupları: 248
5.3. Narh Uygulaması 255

Sonuç 285
Bibliyografya 292

Tablolar Listesi 297

Önsöz

Kırım Yarımadası'nda ve Kırım Hanlığı'na ait topraklarda Osmanlı egemenliği, 1475 yılından başlayarak yaklaşık üç asır sürmüştür. Bu zaman dilimi içinde Osmanlı kurumları ve medeniyeti Kırım Yarımadası'nda her alanda etkisini göstermiştir.

Osmanlı egemenliğindeki çeşitli coğrafi bölge ve şehirlerin araştırılması konusunda en temel kaynak, bilindiği gibi *Şer'iye Sicilleri*dir. 1996 yılında Türkiye'de *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri*'nin ilim âlemine duyurulmasıyla birlikte, Kırım Hanlığı ve Yarımadası üzerine yeni araştırma konuları ve bilgiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Biz de araştırmamızda, bu sicilleri kullanarak yaklaşık 175 yıllık bir süreci genel olarak inceleyip Kırım Yarımadası'nın idarî, sosyal ve ekonomik yapısı üzerine orijinal bilgiler sunmaya çalıştık. Bunun yanı sıra Türkiye'de bulunup, Kırım'ın sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili olan Osmanlı arşiv belgelerini de gözden geçirdik. Elinizdeki eser özellikle Kırım Hanlığı idarî teşkilatında yer alan yerleşim birimleri ile şehir ve köy adlarının tespit edilmesi hususunda araştırma yapan kimselere büyük kolaylık sağlayacaktır. Özgün bir çalışma olarak değerlendirilebilecek araştırmamızın, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Kırım Yarımadası'na dönmeye çalışan Kırım Tatarlarına da fayda sağlayacağı muhakkatır. Zira Ruslar tarafından değiştirilen yer adlarının tespit edilmesi ve hanlık döneminde kullanılan toponimlerin belirlenmesi büyük ehemmiyeti haizdir.

Çalışmalarım sırasında desteklerini esirgemeyen ve fikirleriyle yol gösteren çok değerli hocam Prof. Dr. M. Akif ERDOĞRU'ya teşekkür ederken kıymetli hocam Prof. Dr. Yavuz AKPINAR'a da müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Ayrıca *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri*'ni temin etmemde her türlü kolaylığı sağlayan Doç. Dr. Hakan KIRIMLI'ya şükranlarımı sunmadan geçemeyeceğim.

Dr. Ömer BIYIK

Kısaltmalar

a	:	akçe
A. DVN. KRM	:	Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kırım Hanlığı Kalemi
a.g.e.	:	adı geçen eser
a.g.m.	:	adı geçen makale
AE. SAMD II		Ali Emiri, Sultan II. Ahmed Tasnifi
B	:	Receb
bkz.	:	bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	:	Cemaziyelahir
C.	:	Cilt
Ca	:	Cemaziyelevvel
çev.	:	çeviren
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
e	:	esedi guruş
E	:	Evahir
Ed.	:	Editör
EI2	:	Encyclopedia of Islam (Yeni edisyonu)
EÜ	:	Ege Üniversitesi
G	:	Gurre
g	:	guruş (kuruş)
GH	:	Gülbün-i Hânân
h	:	hasene
H	:	Hicri
Haz.	:	Hazırlayan
İA	:	İslam Ansiklopedisi
KKS	:	Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri
L	:	Şevval
M	:	Muharrem
N	:	Ramazan
R	:	Rebiülahir
Ra	:	Rebiülevvel
S	:	Safer
s	:	sim
s.	:	sayfa
Ş	:	Şaban
TD	:	Tahrir Defteri
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
Z	:	Zilhicce
Za	:	Zilkade

KAYNAKLAR

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kırım'ın sosyal ve ekonomik yapısının ortaya çıkarılmasına yönelik olan bu çalışmada, *Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri*[1] ya da *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri*, temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bunun yanında İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde konu ile ilgili araştırma ve incelemelerde bulunulmuştur. Arşiv kaynaklarının yanı sıra, el yazma eserler, seyahatnameler ve yayımlanmış çeşitli eserlerden yararlanılmıştır.

1. Kırım Hanlığı Şer'iye Sicilleri

Kırım Hanlığı'na ait çok sayıda arşiv malzemesi, 1736'da Kırım Yarımadası'nın Ruslar tarafından istilası sırasında yok edilmişti. Ayrıca, Rusya'nın Kırım'ı ilhakıyla beraber, buradaki Türk-Tatar kültürünün planlı bir şekilde yok edilme girişimleri, birçok eserin tahrip edilmesine yol açmıştı. Bu tahribattan kurtulan ve günümüze kadar gelebilen, *Kadıasker Defterleri* (Şeriye Sicilleri) Kırım'a ait nadir eserlerden biri olarak kalmıştır.

Kırım Kadıasker Defterleri ile ilgili bilgiler, çeşitli yazılarda dile getirilmiştir. Prof. V. Dubrovskiy "Türk Kırıma Dair Tarihi Kaynak ve Araştırmalar" adlı makalesinde, bu konu ile ilgili olarak, 1886'da V. D. Smirnov'un hanlık arşivine ait 124 ciltlik defterden bahsettiğini söylemektedir.[2] Ona göre bu defterler, hanlığa ait Kadıasker sicilleridir. Sicillerle ilgili genel bir değerlendirme yapan Prof. Halil İnalcık'a göre, St. Petersburg'da Etnografya Müzesi Türk-Tatar bölümünde yer alan Kırım Kadı Sicilleri, uzun süreden beri burada korunuyordu. Bekir Çobanzade'nin bu koleksiyonu gördüğünü ve bununla ilgili bir araştırma yaptığını söyleyen İnalcık, Kırım'la ilgili daha pek çok materyalin bu müzede bulunduğunu söylemektedir.[3]

---

1 Genel olarak bu isimle anılmaktadır.

2 V. Dubrovskiy, "Türk Kırıma Dair Tarihi Kaynak ve Araştırmalar", *Dergi*, Sayı: 2, No:4, Münih 1953, s. 53.

3 Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", *Belleten*, LX/227, Nisan 1996, s. 165.

Ukrayna'ya bağlı Kırım Özerk bölgesinde Akmescit (Simferapol) şehrinde bulunan Gaspıralı İsmail Bey Kütüphanesi'nde, bu koleksiyona ait defterlerin fotokopileri bulunmaktadır. Ancak bu defterler orijinal değildir.[4] Buradaki fotokopi ciltler, elimizdeki 61 ciltlik CD kopyalar ile aynıdır.[5] Bizim temin ettiğimiz CD'ler Bilkent Üniversitesi Halil İnalcık Koleksiyonu'nda araştırıcıların hizmetine sunulmuştur. Ayrıca Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde de bu CD'lerin bir kopyası bulunmaktadır.[6]

Bu koleksiyonun orijinali, Rusya Federasyonu'nun St. Petersburg şehrinde Etnografya Müzesi Türk-Tatar bölümünde saklanmaktadır.[7]

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kırım Hanlığı'nın idarî, hukukî, sosyal ve ekonomik durumunu yansıtması açısından çok değerli olan bu siciller, Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Aşağıda tablo halinde sunduğumuz bu koleksiyon incelendiğinde, bazı ciltlerin eksik olduğu görülmüştür. Buna göre değerlendirildiğinde 2, 5, 6, 7, 12, 39, 41, 42, 43, 50, 63, 69 ve 70. ciltler eksiktir. Her cildin ilk sayfasında, Rusça olarak yapılan tasnif çalışmasıyla, ciltlere ait tarihsel bilgiler verilmiştir. Ciltlerin içeriği incelendiğinde sayfalar genel olarak kronolojik bir sıra takip etse de, bazılarında düzensizlik olduğu görülmektedir. Örneğin 1. cildin ilk sayfalarındaki belgeler, H. 1022 (M. 1613) yılına ait olmasına karşın, aynı cildin son sayfalarındaki kayıtlar H. 1017 (M. 1608) senesine aittir. Kayıtlar kronolojik bir sırada yer almamaktadır. Bu sebeple sicilleri ayrıntılı incelediğimizde 1. cilde dair en erken yıl H. 1017 (M. 1608)'dir. 72. cildin son belgesi, H. 5 Receb 1163 (M. 10 Haziran 1750) tarihlidir. Böylelikle siciller, 1608'den 1750'ye kadar 142 yıllık bir dönemi kapsamaktadır.

Ciltlerde yer alan sayfalar iki bölümden oluşmaktadır. Bu sebeple belgeleri numaralandırırken, her sayfayı sağdan sola doğru "a" ve "b" şeklinde sınıflandırmayı uygun gördük.[8]

Siciller ağırlıklı olarak *Bahçesaray kazası* ile ilgili belgeleri içermektedir. Ancak bazı ciltler sadece bir kazaya aittir. 31. cilt *Gözleve*, 64, 65 ve 66. ciltler *Karasu*, 19. cilt *Dib Tarhan kazasıyla* ilgili belge ve kayıtları içermektedir.

---

4 İnalcık, a.g.m., s. 166.

5 2005 yılında Kırım'a yaptığım bir seyahatte, Gaspıralı İsmail Bey Kütüphanesi'ndeki defterlerle elimdeki 61 ciltlik cd koleksiyonunun aynı olduğunu bizzat gördüm.

6 TİKA'nın girişimleriyle bu ciltlerin Türkiye'ye getirilmesinde A. Nezihi Turan'ın büyük gayretleri olmuştur.

7 İnalcık, a.g.m., s. 165.

8 Her sayfayı 2 sütun olarak ele aldığımızda sayfanın sağ tarafındaki sütunu "a", sol tarafındaki sütunu ise "b" olarak işaretledik. (örneğin 38. cildin 5. sayfasının sağ tarafındaki belgeler için, 38/5a).

Tablo: Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri

Cilt No	Hicri Tarih	Miladi Tarih	Yaprak
1.	1017-1022	1608-1613	95
3a.	1058-1061	1648-1650	90
3b.	1067-1090	1656-1679	52
4.	1061-1062	1651-1652	81
8.	1070-1074	1662-1665	138
9.	1075-1076	1665-1665	101
10.	1077-1080	1666-1669-70	141
11.	1077-1078	1667-1667	85
13.	1078-1079	1668-1669	74
14.	1079-1082	1669-1671	146
15.	1085-1086	1674-1675	87
16.	1082-1083	1671-1673	91
17.	1084-1085	1673-1674	78
18.	1083-1084	1672-1673	96
19.	1083-1087	1672-1676	55
20.	1084-1086	1674-1675	99
21.	1086-1087	1675-1677	98
22.	1087-1089	1677-1678	100
23a.	1090-1095	1679-1684	130
23b.	1087-192	1676-1681	125
24.	1088-1090	1677-1678	133
25	1094-1096	1683-1684	122
26.	1095-1096	1684-1685	97
27	1096-1099	1685-1688	138
28.	1095-1096	1688-1691	150
29.	1100-1104	1689-1693	134
30.	1104-1107	1693-1696	150
31.	1107-1108	1696-1696	77
32.	1108-1109	1697-1697	79
33.	1109-1110	1698-1699	101

34.	1110-1112	1699-1700	116
35.	1112-1114	1700-1702	72
36.	1113-1118	1701-1706	97
37.	1114-1116	1703-1704	80
38.	1116-1117	1704-1706	62
40.	1118-1119	1706-1707	58
44.	1123-1137	1711-1725	99
45.	1125-1127	1713-1715	59
46.	1126-1128	1714-1716	131
47.	1128-1130	1716-1719	93
48.	1128-1137	1715-1728	143
49.	1132-	1719-1720	120
51.	1135-1136	1722-1724	66
52.	1136-1137	1724-1725	37
53.	1138-1140	1726-1727	93
54.	1138-1139	1726-1727	91
55.	1138-1140	1731-1732	99
56.	1144-1146	1732-1733	97
57.	1144-1146	1732-1733	79
58.	1146-1148	1735-1735	99
59.	1149-1150	1737-1738	45
60.	1146-1148	1736-1737	64
61.	1150-1152	1737-1738-1739	95
62.	1150-1155	1737-1742	83
64.	1154-1156	1741-1743	81
65.	1156-1157	1743-1744	41
66.	1150-1155	1737-1742	85
67.	1157-1158	1744-1745	94
68.	1157-1165	1744-1751	76
71.	1161-1168	1748-1755	97
72.	1163-1164	1750-1751	82

Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri, her türden dava kararları, padişah fermanları, *han* ve *kalgay* sultanlara ait yarlıklar, miras (tereke) bölüşümü, narh ve çeşitli kayıtları içermektedir. Bu siciller Kırım'ın sosyal ve ekonomik durumunu yansıtması açısından büyük öneme sahiptir.

2. İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri içinde Kırım ile ilgili belgelerin bir bölümü, Arşiv Müdürlüğü tarafından yayımlanmıştır. 1689–1890 yıllarını kapsayan döneme ait, *hatt-ı hümâyûn, nâme-i hümâyûn, irade, hüküm* gibi türlerinden oluşan 24 adet belge, Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki ilişkilere dairdir.[9] Bunlar daha çok *siyasî* nitelikli olaylar ile ilgili belgelerdir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA), *Kırım Mühimmesi Defteri*, *Bab-ı Âsafi*, Divân-ı Hümâyûn Kırım Hanlığı Kalemi A.DVN.KRM. tasnif koduyla yer almaktadır. Bu defter, 16x44 cm ebadında olup, 8 yapraktan oluşmaktadır. Hükümlerin başlangıç tarihi 29 Şaban 1128 (19 Ağustos 1716), bitiş tarihi ise 11 Ramazan 1128 (30 Ağustos 1716)'dir. Bu defterde yer alan kayıtlar, Azak kalesi ve çevresiyle ilgili olup, siyasî nitelikli konuları kapsamaktadır.

Bunların dışında araştırmamızda BOA'da, Kırım ve Kefe ile ilgili değişik kalemlerde birçok belgeye rastladık. Malî, adlî ve askerî konularla ilgili olup, C.ML, İE.ADL, İE.AS, HAT., C. EV., C. ADL, C. BH, C. AS, C. EV. tasniflerinde yer alan çok sayıdaki belge yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Malî konulardaki belgeler, Osmanlı Devleti'nin Kırım'daki resmi görevlilere yaptığı ödemeler ile ilgilidir. Bunlar arasında Kırım hanlarının *mukataa ve salyaneleriyle* ilgili kayıtlar bir hayli fazladır. Ayrıca askerî ve adlî konulara ait birçok belgede, Kırım'daki kalelerin savunması, askerî malzeme sevkıyatı, *han, kalgay ve nureddin* sultanlar ile mirzalara tahsis edilen gelirlere dair bilgiler yer almaktadır. Tek yapraklı *Hat* türü belgelerde ise, Kırım hanı ile diplomatik ilişkiler kuran devletlere dair bilgiler çoğunluktadır. Bunlar, Osmanlı Devleti'nin Prusya, Rusya, Avusturya ve İran ile olan siyasî ilişkilerinde, Kırım Hanlığı'nı ilgilendiren konularda, ikili ilişkiler ve bölgesel durum hakkında bilgiler içeren yazılardır.

---

[9] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908)*, Ankara 1992.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Kırım Hanlığı ile ilgili Osmanlı arşiv belgeleri, ihtiva ettikleri bilgiler açısından oldukça zengindir. 1533-1783 yılları arasında hüküm süren Kırım hanlarından Mengli Giray, Sahib Giray, Şahin Giray, Devlet Giray, Selim Giray dönemlerine ait konuları kapsayan yazışmalar, E.6495, E.3142, E.1301, E.3695, E.1186, E.8019, E.7150, E.5037, E.5944, E.1097, E.4054, E.5247, E.6531, E.2862, E.2062, E.2240, E.3076, E.2390, E.4130, E.4910, E.4391 tasnif numaraları ile kayıtlı vesikalardır.

Kırım hanlarına ve maiyetlerine yapılan ihsan ve yardımlara dair 1641-1771 yıllarını kapsayan E.11533, E.2021, E.3915, E.9479, E.1161, E.920, E.5400, E.7834. tasnif numaralı belgeler ile Kırım hanlarının yaptıkları askerî yardımla ilgili arzlar 1776-1784 arası yılları kapsamaktadır ve E.4752, E.1693, E.7171, E.8255, E.3424, E.5990, E.6084, E.4936, E.2246, E.1547, E.2762 numaralarında kayıtlıdır.

Kefe kalesine tayin edilen *Dergâh-ı Âli Cebecileri Defteri* 1703 yılına ait bilgileri kapsamaktadır ve D.9449 tasnif numarası ile kayıtlıdır.

Karadeniz kıyılarının muhafazası ve Kırım Hanlığı tahtına oturan Canıbek Giray hakkında veziriazamdan *rikâb-ı hümâyûna* sunulan arz. E.7039/1-4 numarada kayıtlıdır.

Kazak seferine memur edilen tersane kethüdası Piyale kethüda imzasıyla Kırım tarafına gönderilen Hoca kaptanın hastalığı ile ilgili ve Leh kralının Kazaklara[10] karşı yaptırdığı palangayla ilgili Kırım hanına verilen belge 1638 tarihli olup, E.4752 tasnif koduyla kayıtlıdır.

Kırım Hanı III. İslam Giray tarafından *rikâb-ı hümâyûna* sunulan ve padişahın kendisine gönderdiği hediyeye teşekkürü ifade eden ayrıca 100 bin askerle Hotin'e gelip burada yaptığı akınlardan bahsedilen 1644 yılına ait belge/arz, E.2946 tasnif numarasıyla kayıtlıdır.

Topkapı sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan çok sayıda belge, Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasal ilişkileri yansıtmaktadır. Kırım ile ilgili gerek bu arşivdeki belgelerin, gerekse Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan kayıtların büyük çoğunluğu, siyasî konulara aittir. Kırım'ın sosyal ve ekonomik tarihi üzerine yaptığımız çalışmada, bu arşivlerdeki belge ve bilgilerden bu nedenle fazla istifade edemedik. Buna rağmen, hanlığın idarî yapısından bahsederken ya da Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinden söz ederken bazı belgeleri kullanmayı uygun bulduk.

[10] Kosak adıyla da anılır.

3. Seyahatnameler

Çalışmamızda büyük ölçüde yararlandığımız bu tür kaynakların başında Evliya Çelebi Seyahatnamesi gelmektedir. 1654 yılında Kırım'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, bölgenin sosyal, ekonomik, idarî ve kültürel yönlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. 10 ciltlik seyahatnamenin asıl nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir.[11] Evliya Çelebi gezip gördüğü yerleri ve şahit olduğu olayları konu alan bu seyahatnamesinin VII. ve VIII. ciltlerinde, Kırım Yarımadası ile ilgili bilgiler vermiştir.[12]

Bu türden yararlandığımız bir diğer kaynak da, 1767-1769 yılları arasında Kırım Hanlığı nezdinde Fransa konsolosluğu görevini yapan François de Tott'un kaleme aldığı eserdir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki Kırım Hanlığı hakkında önemli bilgiler veren Tott'un bu eseri, *Türkler ve Tatarlar Arasında* adıyla İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir.[13]

4. El Yazma Eserler

Kırım tarihi için temel eser olarak kabul edilen, Kırım hanları dönemlerinde gerçekleşen olayları konu alan ve Halim Giray Sultan tarafından kaleme alınmış olan *Gülbün-i Hanân*, bu alanda bizim de istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Türkiye dışında da basılan bu eser, 2004 yılında Kırım'da Rusça ve Türkçe olarak yeniden yayınlanmıştır. Biz de çalışmamızda bu son basımı kullandık.[14]

Bir diğer önemli eser de Abdülgaffar Kırımî tarafından yazılan *Umdetü't-Tevârih*'dir. XVIII. yüzyıl tarihçilerinden Kırımlı olan Abdülgaffar Kırımî'nin

---

[11] Seyahatnamenin çeşitli dönemlerde birçok basımı yapılmıştır. Bizim de yararlandığımız VII. ve VIII. ciltler, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 308 numarada kayıtlıdır. Bu iki cilt bir araya getirilerek tek ciltte toplanmış olup, toplam 383 yapraktan oluşmaktadır. Bu ciltler, Yapı Kredi Yayınları tarafından basılmıştır. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* C:VII, Haz. Y. Dağlı, S.A. Karaman, R. Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

[12] Evliya Çelebi ve Seyahatname için bkz. Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, C: 11, s. 529-533.

[13] François de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1996.

[14] Eserin Türkiye'de basımı için bkz. Halim Giray Sultan; *Gülbün-i Hânân*, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1327, Haz. Sadi Çöğenli, Recep Toparlı, Erzurum 1990. Kırım'da basılan nüshası için bkz. *Gülbün-i Hânân Yahud Kırım Tarihi*, Haz. Arifzade A. Hilmi, Akmescit (Simferopol) 2004.

bu eseri, Hanlık tarihine ışık tutmasının yanı sıra, hanlığın teşkilat yapısı hakkında da önemli bilgiler vermektedir.[15]

6. Diğer Kaynaklar

Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili çok sayıda araştırma ve inceleme yapan Prof. Halil İnalcık'ın Kırım ve Karadeniz kıyıları ile ilgili yaptığı çalışmalar değerli bilgileri içermektedir. Kırım Hanlığı ve Tatarlar ile ilgili önemli araştırmaları bulunan Prof. Alan Fisher'in çalışmalarından da istifade ettik. Ayrıca çalışma konumuz ile ilgisi bulunan birçok alanda yayınlanmış eserlerden de yararlandık.

[15] Abdülgaffar Kırımi, *Umdetü't-Tevarih*, Haz. Necip Asım, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası ilavesi, İstanbul 1343.